શિક્ષણપત્રિકા નં. ૫.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું એક શાળોપયોગી પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.
મંત્રી, ગુજરાત કેળવણી મંડળ.
અમદાવાદ.

સને ૧૯૧૯. આવૃત્તિ ૧ લી [સંવત ૧૯૭૫.
પ્રત ૫૦૦

કિંમત ૦-૧-૦.

અમદાવાદ—સલાપોસ રોડ,
શ્રી ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું એક શાળોપયોગી પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ.

[રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા તરફથી.]

ઇતિહાસના સામાન્ય મહત્ત્વ વિષે તથા દરેક રાષ્ટ્રને પોતાનો ઇતિહાસ જાણવાની આવશ્યક્તા વિષે કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ, આજ સુધી દુનિયાના વિપ્લવોથી નિર્લિપ્ત રહેલા ભારતવર્ષ ઉપર અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું આક્રમણ અત્યારે પરિપૂર્ણ થયેલું છે. પ્રાચીન આર્યજીવનની, ઋષિજીવનની પવિત્ર ભાવના અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો શરીર–સુખનો મોહક આદર્શ–એ બેની વચ્ચે હિંદવાસી દોલાયમાન સ્થિતિમાં ઉભેલો છે. વળી આ મહાન્ યુદ્ધને અન્તે દુનિયાનાં બધાં રાજ્યો તથા સમાજોનાં સ્વરૂપમાં ભારે ફેરફારો થઇ રહ્યા છે તે સમયે હિંદે કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો એ મ્હોટો પ્રશ્ન થઈ પડેલો છે. હવે પહેલાંની માફક હિંદને દુનિયાની અનેકરંગી પ્રવૃત્તિઓથી અલગ પડી રહ્યા પાલવે તેમ નથી, તેમ દુનિયાની પ્રવૃત્તિમાં આંખ મીચીને ઝુકાવવામાં પણ જોખમ રહેલું છે. માટે પોતાની ભૂત-પરંપરાનો વિચાર કરી વર્તમાન સ્થિતિમાં કયો માર્ગ હિંદને અનુકૂળ પડશે તે નક્કી કરવા આપણા દેશના ઇતિહાસના સંગીન અભ્યાસની

જરૂર છે. આને માટે પરદેશી વિદ્વાનોને હાથે બહુ સુંદર પદ્ધતિ પર અને સંપૂર્ણ સમભાવપૂર્વક લખાએલા પુસ્તકો પણ આપણને પૂરેપૂરાં ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી. કારણ ભારતવર્ષનું રાષ્ટ્રકાર્ય શું છે અને તેને ઇશ્વરી આદેશ શો છે તે તેઓ કદાચ સમજી શકે તો પણ તેનો મંત્ર તેમની રગેરગમાં ઉતરી શકે નહિ. અને આ આદેશ અને આ કાર્ય કાંઈ સામાન્ય નથી. ગૂજરાતના પ્રાણવાન્ કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે કેઃ—

“ આપણો ઇતિહાસ પ્રકાશ શો સ્પષ્ટ છે.
પશ્ચિમના પાયા માંડનાર
વૃદ્ધ મહાવીર ગ્રીસ અને રોમનાં
ભારતે પારણાં હીંચોળ્યાં હતાં,
પુરાણ મિસર અને બાબિલોનિયાની
તે મ્હોટી બ્હેન છે.
પ્રાચીનોમાં યે પ્રાચીન
પૃથ્વીની પ્હેલી પુત્રી
આર્યાવર્તની આર્ય પ્રજા છે.

× × × × ×

સમસ્ત દુનિયાના ઇતિહાસનું
મધ્યબિન્દુ એશિયા છેઃ
એ એશિયાના ઇતિહાસનું કેન્દ્ર
ભરતખંડની મહાકથા છે.
પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પલ્લાંની
દાંડી ભારત છે
ને ઉભય ગોલાર્ધની દૈવી સંપત્તિ
નજીકના ભવિષ્યમાં તે તોળશે.

× × × × ×

સર્જન સર્વ સહેતુક છે,
ને હિન્દનું સર્જને નિષ્ફળ નથી.
અવનિના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારને અર્થે
જન્માવી છે ભારતમાતા જગન્નાથે
ને જીવતી રાખી છે હજીયે. ”

જે દેશે આટલી સંસ્કૃતિયોને પોષી છે તે અર્વાચીન સંસ્કૃતિના નવા પ્રવાહના તોફાની જોસને શમાવી તેનું બળ ઓછું કર્યાં વિના તેના વેગને ખરી ગતિ આપી શકશે અને પૂર્વ અને પશ્ચિમનું એકી-કરણ કરશે એ દૃષ્ટિ રાખીને ભારતવર્ષનાં સંતાનોને તેમના દેશનો ઇતિહાસ શિખવાડવો જોઇએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ વિપરીત છે.

આપણા દેશની વર્તમાન શિક્ષણવ્યવસ્થા વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્ર-વિશારદોના હાથમાં હોવા છતાં દેશની પરિસ્થિતિને તે અનુકૂલ નહિ હોવાથી તેમાં ભારે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એમ ઘણા સ્વીકારે છે. તેજ પ્રમાણે સરકારી નિશાળોમાં ચાલતાં પાઠ્યપુસ્તકો વિદ્વાનોને હાથે લખાયલાં હોવા છતાં અને વિગત તથા વિવરણની બાબતમાં ઉંચી કોટિએ મૂકી શકાય તેવાં હોય તો પણ તે આપણા દૃષ્ટિબિન્દુથી નહિ લખાયલાં હોઇ, તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આ જરૂર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્યપુસ્તક વિષે વિશેષે કરીને છે. હિંદુ-સ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયલાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંના ઘણાં અમુક યોજનાને અવલંબીને લખાયલાં છે અને ઇતિહાસ ઉપર થયેલી છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળનો પણ તેમાં ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં ઘણાં ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો એવી રીતે વર્ણ-વેલાં હોય છે કે બાલકના મન ઉપર પોતાના દેશના ઇતિહાસ વિષે જે છાપ પડવી જોઇએ તે, તે પુસ્તકો પાડી શકતાં નથી, એટલુંજ

નહિ પણ તેથી ઉલટી છાપ પડે છે. એ વાત આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને મધ્યકાલીન (મોગલ સમયના) ઇતિહાસ વિષે વિશેષ ખરી છે. ગૂજરાતી ભાષામાં લખાએલાં પાઠ્યપુસ્તકો વિષે સખેદ કહેવું પડે છે કે તેમાંનું એક પણ પાઠ્યપુસ્તક, તે નામને યોગ્ય નથી. આપણા વિદ્વાનોમાંથી પણ કોઇએ આ વિષય ઉપર પોતાની કલમ અજમાવી નથી. જે પાઠ્યપુસ્તકો છે તે કાં તો અંગ્રેજીના તરજુમા છે, કાં તો નિર્માલ્ય અનુકરણ છે; અને એક પણ પુસ્તક કોઈ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી લખાયલું નથી. માટે હાલનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં જે દોષો છે તેથી રહિત અને પોતાનો ઉદ્દેશ સાધે તેવું નવું પાઠ્યપુસ્તક લખવાની જરૂર છે.

અમે નીચે જે યોજના આપી છે તે ઇતિહાસના પાઠ્યપુસ્તકની નથી. ઇતિહાસના એક પાઠ્યપુસ્તકથી શાળામાં ચાલી શકે નહિ. જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદાં જુદાં પાઠ્યપુસ્તકો જોઇએ. પરંતુ તેવાં ક્રમિક પુસ્તકો તૈયાર કરતાં પહેલાં એક એવું પુસ્તક તૈયાર થવું જોઇએ, જેમાં ઇતિહાસના દરેક અંગ સંબંધી જેટલી સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તેટલી ઉપરથી **વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી** હોય તેવી વધારેમાં વધારે હકીકત એક પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરેલી હોય અને વિશિષ્ટ પદ્ધતિએ લખેલી હોય (પદ્ધતિ આગળની યોજના ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે). આ પુસ્તકની મદદવડે કેન્દ્રાનુગામી પદ્ધતિ પ્રમાણે પુસ્તકો રચવાનું કામ પણ સ્હેલું થાય. આ યોજના મુખ્ય ત્રણ હેતુ લક્ષમાં રાખીને ઘડી છેઃ

(૧) આ યોજના પ્રમાણે તૈયાર થયેલું પુસ્તક ક્રમિક પુસ્તકો રચવામાં સાધનરૂપ થઈ પડે; (૨) શિક્ષકોને તેમના શિક્ષણકાર્યમાં તે દિશાદર્શક થઇ પડે તથા ઐતિહાસિક માહીતી માટે તાત્કાલિક ઉપયોગ

માટે એક ન્હાના કોષરૂપ થઇ પડે; (૩) પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ વાચન માટે ઉપયોગી થઈ પડે.

કેટલાકને કદાચ લાગશે કે આ યોજનામાં ઇતિહાસ સાથે ખાસ સંબંધ ન ધરાવનારા કેટલાક વિષયો ભેળવી દેવામાં આવ્યા છે. આપણા ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં તે જોવામાં આવતા નથી. તેનું કારણ એ છે કે શાળાઓ માટે ઇતિહાસની કલ્પના હાલ ઘણી સંકુચિત રાખવામાં આવે છે તેના કરતાં તે વધારે વ્યાપક રાખવાની જરૂર છે. ઇતિહાસ રાજાઓની વંશાવળીઓ અગર લડાઇની તારીખોનું દફતર નથી પણ એક જાતિ અથવા રાષ્ટ્રની સમગ્ર જીવનયાત્રાની કથા છે. લોકોના જીવનને લગતા તમામ પ્રસંગો અને વિષયોનું ભૂતકાળની એક હકીકત તરીકે તેમાં વિવેચન આવવું જોઇએ. એટલે કે, ઇતિહાસના પુસ્તકમાં **કામશાસ્ત્ર** (Eugenics) જેવાં શાસ્ત્રની ચર્ચામાં ઉતર્યા વિના જાતિવિવરણ કરી શકાય; સમાજશાસ્ત્રમાં ઉતર્યા વિના તાત્કાલિક સમાજોનાં તાદૃશ ચિત્રો આલેખી શકાય; શબ્દશાસ્ત્ર (Philology)-માં પેસવાની જરૂર ન પડવા દેતાં ભાષાની તુલનાત્મક ચર્ચા કરી શકાય; પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રમાં માથું ન મારતાં સ્થાપત્ય વર્ણવી શકાય. મતલબ કે ઉપરનાં શાસ્ત્રોમાંથી પોતાને જોઇતાં પોષક તત્ત્વો મેળવી લઇને રાષ્ટ્રનું જીવન કેવી રીતે ફુલ્યું ફાલ્યું તે તારવી કાઢવા પૂરતો તે તે શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસના પુસ્તકમાં આવવો જોઇએ.

આ યોજનામાં પુસ્તકના બે વિભાગ કલ્પેલા છે.

૧. પર્વવિભાગ. ૨. પ્રકરણવિભાગ.

પર્વવિભાગમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ કાલાનુક્રમે વર્ણવવામાં આવે અને પ્રકરણવિભાગમાં સંસ્કૃતિનાં અંગોનો, ઇતિહાસના આરંભથી તે આજસુધીમાં, દરેક પર્વમાં, કેવી રીતે સંકોચ કે વિકાસ થતો

ગયો તે બતાવવામાં આવે. પર્વવિભાગમાં લખાણ વર્ણનાત્મક રહે અને પ્રકરણવિભાગમાં ચર્ચાત્મક થાય.

આ પુસ્તક લખવામાં નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ.

૧. વર્તમાન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં અહીં આવીને વસેલા પરદેશીઓનો વૃત્તાન્ત જ વધારે આવે છે. દેશનાં સંતાનોની હકીકત કાંઇ જ આવતી નથી. દાખલા તરીકે, પાઠ્ય પુસ્તકોમાં સિકંદરની ચઢાઇને મ્હોટું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે માત્ર હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર જ આવ્યો હતો અને દેશના એક પ્રાન્તના રાજા પોરસને તેણે હરાવ્યો હશે. આ બનાવ ઉપર ઇતિહાસકારો પાનાં ભરે છે, પરંતુ તે સમયે ભારતવર્ષમાં કોણ કોણ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેમની વચ્ચે કેવો સંબંધ હતો, દેશની સ્થિતિ કેવી હતી, તેની સંસ્કૃતિ કેટલી ઉજ્જવળ હતી વગેરે બાબતનો કાંઇ જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે મુસલમાન રાજ્યના સમયના ઇતિહાસમાં દીલ્હીના તખ્ત માટે જે લડાઇઓ થતી તથા પ્રપંચો રચાતા તેનું જ વર્ણન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વાંચવામાં આવે છે, પરંતુ તે વખતે બીજા રાજાઓના દરબારમાં શું ચાલતું, દેશના લોકની સ્થિતિ કેવી હતી, તેમની સાહિત્ય, વ્યાપાર, હુન્નરઉદ્યોગમાં કેવી પ્રવૃત્તિઓ હતી, દેશમાં ધર્મપ્રવર્તકો સન્તો કોણ કોણ થયા વગેરે બાબતોની માહીતી કાંઇ જ મળતી નથી. યુરોપીઅન પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં આવી તે વખતના ઇતિહાસનું પણ તેમ જ છે. હિંદુસ્તાનમાં સત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધો અને વિગ્રહોના વર્ણનને પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પ્રધાન પદ આપ્યું છે. પરંતુ તે સમયનાં બીજાં રાજ્યો તથા લોકોની હકીકતનું બહુ જુજ વર્ણન આવે છે. આમ બનવું સ્વાભાવિક છે કારણ

અત્યાર સુધી આપણો ઇતિહાસ પરદેશીઓના હાથે લખાયલો છે. આ દોષ નવા પાઠ્ય પુસ્તકમાં દૂર થવો જોઇએ.

૨. જે પ્રજાનો ઇતિહાસ લખવો હોય તે પ્રજાના આદર્શને પ્રધાન પદ આપવું જોઇએ. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં પ્રજાની રાજકીય હક્કો માટે લડત તથા વ્યાપારવૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસોનો જ વૃત્તાન્ત મુખ્યતઃ આવે. મુસલમાનોના ઇતિહાસમાં સ્વધર્મપ્રચાર માટેનો તેમનો અનહદ ઉત્સાહ એટલે સુધી કે બાહુબળથી પણ તે કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા છે તેનો વૃત્તાન્ત વિશેષ આવે તેમ હિંદી પ્રજાનો આદર્શ ધાર્મિક જીવન છે અને તેથી ઘણા મતમતાન્તર હોવા છતાં તે સર્વમાં વ્યક્તિ અને સમાજના અંતિમ આદર્શની એકતા છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગની દિશા પણ એક છે અને તેને લઇને સમગ્ર પ્રજાના દૃષ્ટિબિન્દુ અને પુરૂષાર્થમાં સમાનતા છે તે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં સારી રીતે સમજાવવું જોઇએ, અને તેને જ પ્રધાન પદ આપવું જોઇએ. જેમ બીજા દેશોના ઇતિહાસમાં રાજાઓ, સેનાપતિઓ, રાજનીતિજ્ઞપુરુષો, વેપાર ઉદ્યોગમાં અગ્રણી પુરુષોને પ્રધાન પદ આપવામાં આવે છે તેમ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ધર્માચાર્યો તથા સાધુ સંતોને આપવું જોઇએ. વળી જેમ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં ત્યાંની મુખ્ય રાજ્યસંસ્થા ‘ પાર્લામેન્ટ ’ને મહત્ત્વનું પદ આપવામાં આવે છે, રોમન ઇતિહાસમાં ‘ સેનેટ ’ને અગત્યની ગણવામાં આવે છે તેમ આપણા ઇતિહાસમાં આપણા દેશની જુદી જુદી જાતોની મુખ્ય મુખ્ય ધર્મ સંસ્થાઓને મહત્ત્વનું પદ આપવું જોઇએ.

૩. દરેક જમાનાના લેખકો પોતાના જમાનાની જરૂરીયાત જોઇ ઇતિહાસની તે જમાનાના જરૂરી અંગો ઉપર ભાર મૂકે છે અને તે દૃષ્ટિબિન્દુથી ઇતિહાસ લખે છે. એ જ કારણથી રામાયણ અને

મહાભારત અનેકવાર લખાયાં છે. અત્યારે ભારતવર્ષમાં એક રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના સ્ફુરી રહી છે માટે હિંદુસ્તાનનાં ઇતિહાસમાંથી તેને તત્વો મળી આવતાં હોય તે ઉપર ભાર દેવાવો જોઇએ. નીચેનાં તેવાં ગણી શકાય.

(૧) ભૌગોલિક એકતા (Geographical Solidarity)
(૨) સંસ્કૃતિની એકતા (Unity of culture)
(૩) સમાન હિતસંબંધ (Community of interest)
(૪) અન્ય દુનિયાથી વિશ્લેષ.

(૫) એકતા માટે બુદ્ધિપુરઃસર કરવામાં આવેલા પ્રયાસોઃ સંસ્કૃત ભાષા, રાજસૂય યજ્ઞ, પંચાયતન પૂજા, મહાભારતાદિ રાષ્ટ્રીય ગ્રન્થ, ચારધામની યાત્રા વગેરે, ચાર મઠની વ્યવસ્થા, પ્રાચીન સામ્રાજ્યો, અકબરનો દીન–ઈ–ઇલાહી, વગેરે.

૪. અત્યાર સુધીનાં આપણા ઇતિહાસનાં પાઠય પુસ્તકોમાં દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ તથા વ્યવહારનાં સાધનોની, આપણી સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ ઉપર થયેલી અસર બરાબર બતાવેલી નથી તેનું બરાબર વિવરણ કરીને ઇતિહાસમાં કાર્યકારણશૃંખલા બરાબર સમજાવવી જોઇએ.

૫. દેશના ઇતિહાસમાં મહાન પરિવર્તન કરનારા પ્રસંગો જાણે આકસ્મિત હોય તેમ પાઠય પુસ્તકોમાં વર્ણવેલા હોય છે. એક માણસ આવીને એક લડાઇમાં જીત્યો એટલે આખા રાષ્ટ્રમાં ફેરફાર થઈ ગયો એવી છાપ પાઠય પુસ્તક વાંચતાં મન ઉપર પડે છે. તેમ બનવું સંભવિત નથી. ઇતિહાસ એ પ્રજાના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. અમુક રાજા કે નેતાઓના પરાક્રમથી જ ઇતિહાસ બનતો નથી. તેમને ફતેહ મળવાનાં કારણો ઉંડાં હોય છે અને તે પ્રજાજીવનની જાગૃતિમાં જ મળી આવે. માટે, તેની તપાસ ઇતિહાસમાં પ્રધાનરૂપે આવવી જોઇએ.

૬. હાલનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં હિંદુ સમાજની પડતી દશા શરૂ થઇ ત્યાર પછીનો જ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે આપવામાં આવે છે. અને પરદેશીઓના હિંદુસ્તાન ઉપરના હુમલાના બચાવમાં જ હિંદુઓ રોકાયલા હતા તે સમયથી ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. પરંતુ એક વખત હિંદુ સંસ્કૃતિનું દુનિયામાં સામ્રાજ્ય હતું અને તે વખતે તેણે દુનિયાને વધુ આપ્યું છે તેનો મળે તેટલો સવિસ્તર અહેવાલ આપવો જોઇએ.

(ભારતવર્ષે, ચીન, જાપાન, મલાયા, જાવા, સીલોન, બ્રહ્મદેશ, અરબસ્તાન, મીસર મધ્ય એશીઆ ઉપર તથા તે દ્વારા યુરોપના ધાર્મિક આદર્શો ઉપર અસર કરી છે. અહીંની બનાવટની વસ્તુઓ પૂરી પાડીને તેમનામાં કળાકૌશલ્ય પ્રતિ અભિરુચિ, બંધારણ ઉપર અસર કરી છે. તે દેશોને ગણિત, જ્યોતિષ, વૈદક ઇત્યાદિ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન આપ્યું છે.)

૭. આર્ય સંસ્કૃતિનું વિશ્વાકર્ષક સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાવું જોઇએ. તે પરદેશી જાતો અહીં આવી તે કેવી રીતે અહીંની પ્રજા સાથે ભળી ગઇ તથા તેમનું વ્યક્તિત્વ અખંડિત રહેવા છતાં તેમના ઉપર આર્ય સંસ્કૃતિની કેવી છાપ પડી તે મુસલમાન પારસી તથા યાહુદીઓ વગેરેના દાખલા ઉપરથી બતાવી શકાય.

૮. પરદેશી જાતોના હિંદમાં આવીને વસવાથી હિંદુસ્તાનને થયેલા લાભ અને નુકસાન તથા હિંદુ પ્રજાના આદર્શો ઉપર તેની જે અસર થઇ તે બરાબર બતાવવાં જોઇએ:

મુસલમાનો—મુસલમાન તેટલા સમાન એવી ભાવના હતી તે ઉપરથી સર્વના સમાન અધિકારની ભાવના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઇ. ગુલામ પણ બાદશાહની પદવીએ આ જન્મમાં જ પહોંચી શકે એ વિચાર હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં ન હતો. તે જ પ્રમાણે ધર્મવિધિમાં

પણ મુસલમાનોમાં ઉચ્ચનીચનો ભેદ ન હતો તેની પણ હિંદુ સંસ્કૃતિ ઉપર અસર થઈ અને નવા નવા સંપ્રદાયો નીકળ્યા. મુસલમાનોના એકેશ્વરવાદની અસર થઈને શીખ, કબીરપંથ, બ્રહ્મોસમાજ જેવા પંથ ઉત્પન્ન થયા. આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઇતિહાસ લખવાની રીત અને અગત્ય મુસલમાનો આવ્યા પછી સમજાઇ. સધર્મી માટે તીવ્ર લાગણી અને આત્મીયતાની ભાવના પણ તેમના આવ્યા પછી દેશમાં દાખલ થઈ.

યુરોપીઅન—યાંત્રિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ, લશ્કરી કવાયત, રાજ્ય વહીવટનાં ખાતાંઓ પાડી નાંખીને કામ કરવાની રીત, પદ્ધતિસર દેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિના અધિકાર, બહારની દુનિયા સાથે લગભગ હજાર વર્ષથી તુટી ગયેલા પ્રત્યક્ષ સંબંધનું ફરી શરૂ થવું.

૯. હિંદુ ઇતિહાસકારો મુસલમાનોનો ઇતિહાસ કાંઈક વિરોધબુદ્ધિથી અને તેમને પરદેશી ગણીને લખે છે, પરંતુ જ્યારે હવે તેઓએ અહીં આવીને કાયમનો વસવાટ કર્યો છે, અને હિંદને પોતાની માતૃભૂમિ ગણી છે તો તેમને હિંદવાસીઓ જ ગણીને તેમનો ઇતિહાસ લખાવો જોઇએ. દાખલા તરીકે, હાલ કોઇ અંગ્રેજ અથવા સ્કૉચ લેખક ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખવા બેસે છે તો તે અંગ્રેજો તથા સ્કૉચ વચ્ચે થયલી લડાઇઓ કાંઇ પણ તીખાશ વિના વર્ણવી શકે છે.

૧૦. ઘણા ઇતિહાસના લેખકો આપણા દેશની યુરોપીય પ્રજાઓ અહીં આવી તે વખતની સ્થિતિને પશ્ચિમના દેશોની આધુનિક સ્થિતિ સાથે સરખાવી, પશ્ચિમના દેશોને વિશેષ સુધરેલા ગણે છે. આમ કરવામાં કાલાન્તરનો ભેદ ધ્યાનમાં નહિ લેવાની ભૂલ થાય છે. મધ્યકાળમાં અહીં જ્યારે સુગઠિત રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકોમાં શાન્તિ

હતી ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રમાણમાં કાંઇ જ ન હતું. (સરખાવો ચન્દ્રગુપ્ત અશોક અથવા ભોજના સમયનું હિંદુસ્તાન અને તે સમયની પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્થિતિ; **Wars of the Roses** ના સમયની ઇંગ્લંડની સ્થિતિ અને તે સમયની હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ, અકબર તથા ઔરંગઝેબના સમયના હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ અને તે જ સમયની પશ્ચિમના દેશોની સ્થિતિ.) પાશ્ચાત્ય દેશો વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ અને તેના ઉપયોગમાં આગળ વધ્યા છે પરંતુ તે તેમના છેલ્લાં સો વર્ષના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. સો વર્ષ પહેલાં વિજ્ઞાનમાં પણ આપણે તેમની પાછળ ન હતા. એટલે તે પ્રદેશમાં આપણે તેમના કરતાં ફક્ત સો વર્ષ પાછળ છીએ. પરંતુ આ વાતનું ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં વિસ્મરણ થયલું જોવામાં આવે છે અને તેથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્કૃતિ કરતાં ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી અને છે એવી બાળકના મન ઉપર છાપ પડે છે. આમ ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ.

૧૧. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકમાં એશીઆના બીજા દેશો—તુર્કસ્તાન, ઇરાન, ચીન, જાપાન વગેરે સંબંધી કંઇક માહીતી આવવી જોઇએ અને આપણા દેશનો તે દેશો સાથે ઇતિહાસ સંબંધ દર્શાવવો જોઇએ. વળી અફઘાનીસ્તાન વિષે—ત્યાંના લોકો તથા ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે આપણા દેશના ઇતિહાસ પુસ્તકોમાં કંઇક માહીતી આવવી જોઇએ, કારણ કે તે આપણા સાખપડોશી અને મહમુદ ગઝનીના સમયથી આજ સુધી હિંદુસ્તાન સાથે તેમનો અતિ ઘનિષ્ટ સંબંધ રહેલો છે. મહમ્મદ બિન કાસીમ, ચંગીસખાન, તૈમુર, નાદીરશાહ વગેરે ક્યાંથી આવ્યા તે સંબંધી પણ આપણાં પુસ્તકોમાં નહિ જેવી માહીતી હોય છે.

હિંદુસ્તાનનો ઈતિહાસ.

પ્રથમ વિભાગ.

ઇતિહાસનાં પર્વ.

૧. ઋષિઓનું ભારત:

વેદ કાળ: વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર; અગસ્ત્ય.

ઉપનિષત્ કાળ: જનકવિદેહી, યાજ્ઞવલ્ક્ય.

૨. રામ અને કૃષ્ણનું ભારત.

(૧) પરશુરામનો સમય—બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સભા માટે હરિફાઈ—કોંકણ તથા મલબારમાં ઉપનિવેશ (Colonization)—નવા બ્રાહ્મણો નિર્માણ કરવા.

(૨) રામાયણ અને મહાભારત.

સૂર્યવંશ, ચંદ્રવંશ તથા યદુવંશ વિષે હકીકત; યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ; ભીષ્મ અને કૃષ્ણ—એ પક્ષના કર્તા પુરુષો (King-makers); હિંદુસમાજ ઉપર ભારતીય યુદ્ધની અસર.

૩. સ્મૃતિઓ, દર્શનો તથા સૂત્રો.

સ્મૃતિકાળ નિર્ણય સંબંધી કાંઈક જણાવવું.

૪. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોનો પ્રાદુર્ભાવ—ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, કનિષ્ક.

૫. બૌદ્ધ ધર્મનો ક્ષય અને હિંદુ ધર્મની સંઘટના—

શાલિવાહન, વિક્રમાદિત્ય (શક, હૂણ, યુએચી વગેરે જાતિ-

ઓના હુમલા), સમુદ્રગુપ્ત, હર્ષ, પુલકેશી ઈ૦ સંબંધી હકીકત. સંસ્કૃત સાહિત્યનો રાજાશ્રય તથા પુરાણોનું પુનર્લેખન.

૬. રજપૂત રાજ્યો અને મુસલમાનોની ચઢાઈઓ.

૭. મુસલમાન રાજ્યની સંસ્થાપના અને રજપૂતોનું રજપૂતાનામાં સંકેલાઈ જવું.

૮. દક્ષિણનાં હિંદુ રાજ્યો.

૯. મોગલો આવ્યા તે સમયની ભારતવર્ષની સ્થિતિ.

૧૦. મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિસ્તાર.
અકબરથી ઔરંગઝેબ સુધી.

૧૧. હિંદુઓનું પુનરુત્થાન–રજપૂતોનો પ્રતિરોધ, શીખોનું બલિદાન અને મરાઠી સત્તાનો ઉદય.

૧૨. મોગલ સામ્રાજ્યનો વિચ્છેદ અને મરાઠા રાજ્યમંડળ (Confederation)ની સંઘટના.

૧૩. દેશમાં એકતાનો અભાવ, પરસ્પર ઈર્ષા, વ્યક્તિઓનો સ્વાર્થ અને તેને પરિણામે પરદેશીઓનું ફાવી જવું.

૧૪. પશ્ચિમની પ્રજાઓનું હિંદુસ્તાનમાં આગમન અને વેપાર તથા રાજ્યસત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચેનો કલહ.

૧૫. પાશ્ચાત્યો સામેનો નિષ્ફળ પ્રતિરોધ, જેનું પરિણામ ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્ર થવાના પ્રયાસમાં આવ્યું—મહારાણીનો ઢંઢેરો.

૧૬. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બાહ્ય તેજથી અંજાઈ જવું અને તેનો અસ્વીકાર કરવાનો પ્રયત્ન.

૧૭. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, રાજકીય હક્કો માટે લડત, વ્યક્તિ

સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર અને જીવનના દરેક અંગના વિકાસની તીવ્ર ઇચ્છા.

૧૮. હિંદુસ્તાનની આધુનિક સ્થિતિ.

નોંધ: દરેક પર્વને અંતે દુનિયાના અન્ય દેશોમાં તે સમયે શું ચાલતું, તેમની કેવી સ્થિતિ હતી વગેરે બાબતોનો ખ્યાલ આવે તેવી ટૂંકી માહીતી આપવી.

---

૨ પ્રકરણવિભાગ.

નીચેના વિષયો ઉપર પૃથક્ પૃથક્ પ્રકરણો લખવાં જોઇએ.

૧. વેદકાળથી આજસુધીના હિંદુસમાજની રચના અને તેના આદર્શો કેવા હતા તથા તેમાં ક્રમે ક્રમે કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા તેનું વિવરણ.

(૧) કુટુંબવ્યવસ્થા–ગોત્ર, પ્રવર, વંશ; અવિભક્ત કુટુમ્બ પદ્ધતિ; કુટુમ્બમાં અને સમાજમાં સ્ત્રીઓની પદવી.

(૨) ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા–તે પૂર્ણ રીતે ક્યારે અમલમાં હતી તે બતાવવું.

(૩) સમાજ સ્થિતિ અને જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા–નવી જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે નિર્માણ થતી ગઈ અને ભિન્ન જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે થતી ગઇ.

હિંદુ સમાજની આદર્શ સ્થિતિ, સ્મૃતિ અને રામાયણમાં મળે છે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વેદ, મહાભારત,

ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર, કથાસરિત્ સાગર અને તેના જેવા અન્ય ગ્રંથો તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી મળે છે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન અને પરસ્પર સરખામણી.

(૪) મુસલમાનોના આવવાથી હિંદુ સમાજ ઉપર શી અસર થઈ અને તે બન્ને જાતો સાથે સાથે રહેવા લાગી ત્યારે પરસ્પર અનુકૂળતા માટે તેમણે કેટલું જતું વ્હેતું કર્યું.

(૫) પશ્ચિમની સાથેના સંબંધની હિંદી સમાજ ઉપર અસર.

૨. ધર્મનો ઇતિહાસ.

(૧) ધર્માચાર્યોનાં જીવનચરિત્ર.

કૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, રામાનંદ, કબીર, નાનક, ગુરુગોવિંદ, વલ્લભાચાર્ય, રામદાસ.

રામમોહનરાય, દયાનન્દ સરસ્વતી, વિવેકાનંદ.

જરૂદસ્ત, ઇસામસીહ, મહમ્મદ પેગમ્બર (આ ત્રણ હિંદી નથી, પરંતુ તેમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મની હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર અસર થઈ છે.)

(૨) પંથોનો ઇતિહાસ–થીઓસોફી સુધીનો.

વેદકાળથી તે આજ સુધીમાં હિંદુ ધર્મના જુદા જુદા કાળમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ થયાં છે તેનું વિવરણ કરવું–તેમાં નીચેના સંબંધી હકીકત આવે:

૧. વેદકાલીન દેવતાઓ અને યજ્ઞવિધિ. ૨. વિષ્ણુ, રુદ્ર, શિવની ઉપાસના- ૩. તાન્ત્રિક માર્ગ. ૪. બુદ્ધની ઉપાસના. ૫. ભાગવત ધર્મ અને કૃષ્ણ ઉપાસના તથા ભક્તિ માર્ગ. ૬. જૈન ધર્મ. ૭. રામ ઉપાસના. ૮.

પંચાયતન પૂજા. ૯. નાગપૂજા. ૧૦. દેવીપૂજા. ૧૧. લિંગાયત પંથ. ૧૨. શીખ પંથ. ૧૩. સ્વામીનારાયણ પંથ વગેરે.

(૩) ધાર્મિક તહેવારો તથા ઉત્સવો.

૩. **બ્રાહ્મણો તથા બૌદ્ધોએ ધર્મપ્રચારાર્થે કરેલા પ્રયાસો તથા તેમણે નિર્માણ કરેલી સંઘની સંસ્થા અને તેની વ્યવસ્થા.**

૪. **આર્યજાતિનો દેશાન્તર વસવાટ અને આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રચાર.**

૫. **ગ્રીસ તથા અન્ય દેશો સાથે આપણા દેશનો સંપર્ક અને તેની પરસ્પર અસર.** ખાસ કરીને હિંદની ગ્રીસ ઉપર શી અસર થઈ તે બતાવવું.

૬. **દેશની રાજ્યપદ્ધતિનો ઇતિહાસ.**

(૧) ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં ધારા કોણ ઘડતું અને કોણ તેનો અમલ કરતું.

(૨) જમીન ઉપર કોની માલકી ગણાતી અને મહેસૂલ કેવી રીતે આકારવામાં તથા ઉઘરાવવામાં આવતી.

(૩) લશ્કરની વ્યવસ્થા.

(૪) કર કેવા પ્રકારના લેવામાં આવતા.

(૫) લોકની નીતિ ઉપર દેખરેખ.

(૬) ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ–પ્રાયશ્ચિત્ત.

(૭) વેઠવારાની રીત.

ઉપરની બાબતો ઉપર કાલાનુક્રમે વિવરણ કરવું અને સાથે સાથે દરેક બાબતમાં હાલ કેવી વ્યવસ્થા છે તે બતાવવું.

૭. જમાબંધીની રીતનો ઇતિહાસ.

(૧) મનુ પ્રમાણે (૨) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૩) રજપૂત રાજાઓના સમયમાં (૪) મલેક અંબરે શરૂ કરેલી પદ્ધતિ (૫) વિજયનગરના રાજ્યની (૬) શેરશાહની (૭) ટોડરમલ્લની (૮) શિવાજીની (૯) બ્રિટિશ.

૮. ગ્રામપંચાયત.

૯. લોકની રહેણીકહેણી, આહારની વસ્તુઓ, શિષ્ટાચાર, ખાસ રિવાજો અને વ્હેમો, રમતો, પાળવામાં આવતાં પ્રાણીઓ વગેરેનું કાલાનુક્રમે વિવરણ.

૧૦. દેશની સાંપત્તિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ.

(૧) વપરાશની વસ્તુઓ–ખોરાકપોષાક તથા વિલાસની વસ્તુઓ.

(૨) જુદી જુદી જાતના લોકોની રહેણીનું ધોરણ (Standard of living).

(૩) વસ્તુઓના ભાવ. ખાસ કરીને ખોરાકની વસ્તુઓના તથા મજુરીના દર.

(૪) વેપાર, ઉદ્યોગ અને હુન્નર, દેશમાં કયા કયા વેપાર ઉદ્યોગ, હુન્નર જુદે જુદે કાળે પ્રચલિત હતાં તેનાં નામ ગણાવવાં. જુદા જુદા પ્રાન્તના હુન્નર ઉદ્યોગ, જુદી જુદી જાતોના હુન્નર ઉદ્યોગ, જ્ઞાતિવ્યવસ્થાની હુન્નર ઉદ્યોગ ઉપર અસર અને તેને લીધે વિનાશક હરિફાઇના અવકાશનો અભાવ.

અન્ય દેશો સાથે વેપારનો સંબંધ–આયાત અને નિકાસ. દેશની અંદર વેપાર માટે તથા લોકની આવજા માટેનાં સાધનો.

૧૧. યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિને ઇતિહાસઃ—

આર્યો તથા આર્યેતર લોકોની; ગ્રીક રજપૂતો તથા પઠાણોની; મોગલ, શીખ અને મરાઠીની રજપૂતોની સાથે સરખામણી; યુરોપીય પ્રજાઓની.

(એશીઆવાસીઓ અને યુરોપીયો વચ્ચેનો મ્હોટા ભેદ—પહેલા લૂણને વફાદાર અને બીજા લોહીને વફાદાર તે બતાવવો).

૧૨. ભાષાઓ અને તેમનો વિકાસ.

વૈદિક ભાષા; પાણિનીય સંસ્કૃત; પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓનાં સ્વરૂપ. અર્વાચીન દેશી ભાષાઓઃ હિંદી અને ગૂજરાતી; બંગાળી, મરાઠી અને સિંધી; કાનડી, તેલગુ; તામીલ અને મલયાલમ; ઉર્દૂ. રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે હિંદીનું સ્થાન.

આ પ્રકરણમાં જુદી જુદી ભાષાઓનાં સ્વરૂપ સમજાવવાં. હાલની બોલાતી ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે તે બતાવવું. દ્રાવિડી એટલે કાનડી, તેલગુ, તામીલ અને મલયાલમ ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નથી બનેલી પરંતુ તેના ઉપર સંસ્કૃતની ઘણી અસર થઇ છે તે બતાવવું. ભાષાનો પ્રાન્તિક વિસ્તાર તથા સંકોચ જુદે જુદે કાળે થતો ગયો હોય તે બતાવવું. ઉર્દૂ અથવા હિંદુસ્તાની ભાષાની ઉત્પત્તિ રાજ્કીય કારણોને લઇને કેવી રીતે તે બતાવવું.

૧૩. સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનઃ—

અ. સાહિત્યઃ ધાર્મિક અને દાર્શનિક સાહિત્ય, ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય તથા લોકવાર્તા; ભક્તિવિષયક સાહિત્ય; કાવ્યશાસ્ત્ર (Rhetorics); કવિતા; તામીલ

સાહિત્ય; ગૂજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દૂ તથા હિંદી ભાષાનાં સાહિત્યો.

ઉપર લખેલાં સાહિત્યોનું ભિન્ન ભિન્ન કાળનું સ્વરૂપ બતાવવું. હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ભાષાઓમાં કયા કયા વિષયો ઉપર સંપૂર્ણ અથવા એકાંગી સાહિત્ય છે અને કયા વિષયો તદ્દન બિનખેડાયલા રહ્યા છે તે જણાવવું અને તેનાં ઐતિહાસિક કારણો સમજાવવાં.

બ. વિજ્ઞાન: શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય; વ્યાકરણ, ગણિત અને જ્યોતિષ; વૈદક; રસાયન; (Alchemy & chemistry); કામશાસ્ત્ર (Eugenics;); સંગીત. હિંદુસ્તાની પદ્ધતિ કર્ણાટકી પદ્ધતિ; નાટ્ય અર્થશાસ્ત્ર.

કયાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે તથા ક્યાં શાસ્ત્રો આપણે પરદેશીઓ પાસેથી શિખ્યા તે બતાવવું. વિજ્ઞાનમાં આપણી પ્રગતિ કુંઠિત થવાનાં ઐતિહાસિક કારણો બતાવવાં.

૨૪. શિક્ષણ.

अ. શિક્ષણ પદ્ધતિ. ઉપનિષત્કાલીન પદ્ધતિ; મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવેલી પદ્ધતિ; બૌદ્ધકાલીન પદ્ધતિ; જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોમા ચાલતી પદ્ધતિ; વંશપરંપરાગત મળતી ધંધાની શિક્ષણપદ્ધતિ; મુસલમાનોના સમયની શિક્ષણપદ્ધતિ; ખ્રીસ્તી પાદરીઓએ ચલાવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ; વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટેના આધુનિક પ્રયાસો.

બ. વિદ્યાપીઠો—પ્રાચીન અને અર્વાચીન.

પ્રાચીન: કાશી, મિથિલા, નવદ્વીપ, નલંદા, તક્ષશિલા, પ્રતિષ્ઠાન(પેંઠણ),

શ્રીનગર (કાશ્મીરનું), ઉજ્જયિની, કાંજીવરમ, કુંભકોણમ, વિજયનગર, પાટણ, જયપુર, આગ્રા.

અર્વાચીનઃ કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, લાહોર, અલ્લાહાબાદ, બનારસ, અલીગઢ; પટણા, બંગલૂર (મ્હૈસૂર), હૈદરબાદ (નીઝામ), પુણા.

૧૫. ચિત્રકળા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય તથા બીજી લલિત કળાઓ.

વેદકાલીનઃ યજ્ઞવિધિનાં ઉપકરણો, યજ્ઞકુંડ, ઘરનાં રાચરચીલાં વગેરે.

મહાભારત અને રામાયણના સમયનું કિલ્લા, નગરરચના, ઘરેણાં, પોશાક આયુધ વગેરે.

બુદ્ધપૂર્વકાલીનઃ મંદીરો તથા ગુફાઓ.

બુદ્ધકાલીનઃ મંદીરો, વિહારો, ગુફાઓ, મૂર્તિઓ તથા સ્તૂપો; કુંભારકામ તથા ઘરનાં રાચરચીલાં.

બુદ્ધોત્તરકાલીનઃ યાવનિક કળા (Greek Art.) ની અસર; તાંત્રિક વિધિમાં આવતી ચિત્રકળા.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું—સ્થાપત્ય, તળાવો, મંદિરો, મૂર્તિઓ, નહેરો તથા પરિવાહ (Drainage)ની બાંધણી.

મુસલમાન સમયનું–રાજમહેલો; મસ્જીદો તથા મકૂબારા; હમામખાનાં; કિલ્લા; દરવાજા.

શાહજહાનના સમયનું–સ્થાપત્ય તથા ચિત્રકળા (તાજ બાંધનારા હિંદુ કારીગરો).

જૈન લોકોનું સ્થાપત્ય.

જુદા જુદા સમયની ઉપયુક્ત અને લલિત કળાઓઃ વણાટકામ, રંગાટ, ભરતકામ, મીનાકારી, લાકડાનું ઝીણું કોતર કામ, પત્થરનું કોતરકામ વગેરે.

ધર્મની કળાઓ ઉપર અસર.

પશ્ચિમની અસર.

૧૬. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો.

વેદ, વેદાંગ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, વ્યાકરણ અને વાર્તિક.
શિલાલેખો, સ્તૂપો તથા સ્તંભો, પ્રાચીન ચિત્રો તથા સિક્કાઓ—સ્વદેશી વિદેશી.

કાલગણના પદ્ધતિ (કલિ, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ શાલિવાહન ઇત્યાદિ).
તહેવારો અને ઉત્સવો.
તામ્રપટો, હસ્તલેખો ઇ૦.

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકો—રાજતરંગિણી, હર્ષચરિત, દીપવંશ, મહાવંશ.

પરદેશી પ્રવાસીઓએ લખેલાં વૃત્તાંતો—હુએન્ત્સાંગ; ફ્રાહીઆન; મૅગેસ્થીનીસ; માર્કોપોલો; અલબરૂની; બર્નિયર; ઇબ્ન બતુટા. ઇત્યાદિ.

આ પ્રકરણમાં દરેક સાધન સંબંધી ટૂંકી માહીતી આપવી. વિદ્યાર્થી આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનોથી પરિચિત થાય તે હેતુથી આ પ્રકરણ દાખલ કર્યું છે.

૧૭. દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ અને દેશના ઇતિહાસ ઉપર તેની અસર.

(૧) હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ.
(૨) સિંધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશ (પંજાબ અને બંગાળની તુલના).
(૩) વિન્ધ્ય પર્વત અને દણ્ડકારણ્ય.
(૪) રજપૂતાનાનો નિર્જલ પ્રદેશ.

(૫) કાશ્મીરની ઉપત્યકા (Valley.)
(૬) સહ્યાદ્રિનો પહાડી પ્રદેશ અને કોંકણપટ્ટી.
(૭) દરિયાકિનારો.
(૮) પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંદરો:
તામ્રલિપ્તિ, દાભોલ, સોપારા, દ્વારિકા, ભૃગુકચ્છ, સ્તંભાવતિ, સુરત, કાલીકત, વિજાગાપટ્ટણ, ઇત્યાદિ.
કરાંચી, મુંબઈ, કોલંબો, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંગુન ઇત્યાદિ;
(૯) પ્રાકૃતિક પરિવર્તનઃ સરસ્વતી નદીનું ગુપ્ત થવું; જંગલોનો નાશ, બંદરોનું પૂરાઈ જવું; વર્ષાદમાં ફેરફાર.
(૧૦) મોસમનો વર્ષાદ—ચોમાસું.

૧૮. જુદા જુદા કાળમાં રાજ્યસત્તાનાં કેન્દ્રસ્થાનો કયાં કયાં અને કેવી રીતે બદલાયાં.

(૧) પંજાબ (વેદકાલીન આર્યોનું રહેઠાણ.)
(૨) બ્રહ્માવર્ત (યજુર્વેદ અને મનુકાલીન).
(૩) અયોધ્યા અને મિથિલા (રામાયણ)
(૪) હસ્તિનાપુર અને ઇંદ્રપ્રસ્થ (મહાભારત)
(૫) પાટલીપુત્ર (મૌર્યવંશ)
(૬) પેશાવર (કનિષ્કના સમયમાં)
(૭) કાન્યકુબ્જ (હર્ષનું—કનોજ)
(૮) ઉજ્જયિની (વિક્રમાદિત્ય)
(૯) દેહલી (પૃથુરાજ)
(૧૦) દેહલી (મુસલમાનોનું)
(૧૧) ચિતોડ (રજપૂતોનું)
(૧૨) દેવગિરિ (યાદવ વંશના રાજાઓનું)

(૧૩) વિજયનગર (હોયસલ વંશના રાજાઓનું
(૧૪) પુના (મરાઠાનું)
(૧૫) લાહોર (શિખનું)
(૧૬) કલકત્તા અને દીલ્હી (અંગ્રેજનું)

૧૯. હાલનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યોનો ઇતિહાસ અને બ્રિટિશ સરકાર સાથેનાં તહનામાં પ્રમાણે તેમનો બ્રિટિશ સાથે કેવો સંબંધ છે તે.

ગાયકવાડ, નિઝામ, મ્હૈસૂર, કાસ્મીર, રજપૂતાનાનાં રજપૂત રાજ્યો, કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો, ગ્વાલીઅર, ઇંદોર, નેપાળ વગેરે.

આ પુસ્તકની સાથે એક નકશાનું પુસ્તક તૈયાર કરાવવું જોઇએ. તેમાં નીચે પ્રમાણે નકશાઓ આવે.

૧. **પૃથ્વીનો નકશો.** હિંદુસ્તાન મધ્યમાં રાખીને.

૨. **એશિયાનો નકશો.** તેમાં પ્રાચીન કાળના તથા અર્વાચીન કાળના વ્યાપારના જળમાર્ગ તથા સ્થળમાર્ગ જુદા જુદા રંગની લીટીઓથી બતાવેલા હોય.

૩. **હિંદુસ્તાનનું પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ બતાવનારો નકશો.** તેમાં પર્વતો, નદીઓ, ઘાટો, ઉચ્ચપ્રદેશ, સપાટ પ્રદેશ, નીચ પ્રદેશ વગેરે બતાવેલાં હોય. આવા નકશા બે રીતે બનાવવામાં આવે છે. એક Shading ‘શેડિંગ’થી અને બીજો Contour Lines ‘કૉન્ટુર લાઇન્સ’થી. આ બે રીતનું મિશ્રણ મોરીસનની જ્યુનિયર જ્યોગ્રૉફી ફૉર ઇન્ડિયા, બર્મા અને સિલોનમાં સારી રીતે કર્યું છે. તે પ્રમાણે કરવું.

૪. **હિંદુસ્તાનના ભાષાનુસાર વિભાગ બતાવનારો નકશો.**

તેમાં આર્ય તથા આર્યેતર ભાષાઓનો રંગ જુદો જુદો હોવો જોઇએ. બીજું, હાલ ભાષાનુસાર જે નકશાઓ બનાવવામાં આવે છે તેમાં હિંદી ભાષાની ઘણી પ્રાન્તિક બોલીઓ જુદી ભાષાઓ તરીકે બતાવવામાં આવે છે. તેથી હિંદી કેટલી વ્યાપક છે તે દેખાઇ આવતું નથી. માટે હિંદી ભાષાનો જુદો રંગ રાખવો જોઇએ અને તેમાં જુદી જુદી બોલીઓના વિભાગ લીંટીઓથી દર્શાવવામાં આવે.

૫. **વસતિનું પ્રમાણ બતાવનારો નકશો.** તેમાં રંગની જરૂર નથી પરંતુ મ્હોટાં ન્હાનાં ટપકાંથી વસતિનું પ્રમાણ બતાવવામાં આવે.

૬. **જુદા જુદા ધર્મના વિસ્તાર બતાવનારો નકશો.** તે પણ ટપકાંથી બતાવી શકાય. જુદો જુદો ધર્મ જુદા જુદા રંગનાં ટપકાંથી બતાવી શકાય. દરેક પ્રાન્તમાં ટપકાંની સંખ્યા ઉપરથી તે તે ધર્મ પાળનારોઓનું પ્રમાણ માલમ પડે. નીચેના ધર્મો બતાવવામાં આવે.

૧	ઇસ્લામ.	૪	જૈન.
૨	આર્યસમાજ	૫	શીખ
૩	બ્રાહ્મો સમાજ	૬	હિંદુ

૭ અસ્પૃશ્ય. આ લોકો હિંદુ ધર્મના જ છે પરંતુ અત્યારે તેમનો પ્રશ્ન અગત્યનો હોવાથી તેમને નકશામાં દર્શાવવાની જરૂર છે:

૭. **વ્યાપારી તથા ઔદ્યોગિક હકીકત બતાવનારો નકશો.**

૮. **પ્રાચીનકાળનાં શહેરો તથા પ્રખ્યાત મંદિરો, સ્તુપો,**

કિલ્લાઓ, મહાપુરૂષોનાં જન્મસ્થળો, વિદ્યાપીઠો, રાજ-સત્તાના કેન્દ્રો વગેરે બતાવનારો નકશો.

૯. લશ્કરી દૃષ્ટિથી હિંદના વિભાગ, લશ્કરનાં મથકો, લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઉપયોગી રેલ્વે, પર્વતના ઘાટ, નદીના આરા વગેરે બતાવનારો નકશો.

૧૦. આર્યોનું અસલ રહેઠાણ બતાવનારો નકશો. વિદ્વાનો જુદાં જુદાં રહેઠાણ હોવાનો મત ધરાવે છે તે બધાં રહેઠાણો બતાવવાં.

૧૧. ઋષિઓના ભારતનો નકશો.
સપ્તસિંધુનો પ્રદેશ, બ્રહ્માવર્ત, આર્યાવર્ત, ભરત અને ત્રિટસુ લોકોનાં રાજ્ય વગેરે બતાવવામાં આવે.

૧૨. રામાયણના ભારતનો નકશો.
કોશલ દેશ, વિદેહ અથવા મિથિલા, અંગદેશ, દણ્ડકારણ્ય તથા જનસ્થાન, કિષ્કિન્ધા, લંકા વગેરે તથા રામનો અયોધ્યાથી લંકા સુધીના પર્યટનનો માર્ગ બતાવવામાં આવે.

૧૩. મહાભારતના ભારતનો નકશો.
રા. બ. ચિંતામણરાવ વૈદ્યના ‘મહાભારતનો ઉપસંહાર’ એ પુસ્તકમાં આપેલો નકશો.

૧૪. અલેકઝાન્ડર જે રસ્તે હિંદમાં આવેલો તે રસ્તો બતાવનારો તથા તે આવ્યો તે સમયનાં ભારતવર્ષનાં રાજ્યો બતાવનારો નકશો. હિસ્ટોરિકલ ઍટલાસ ઑફ ઇન્ડિયા બાય જોપેન એમાંથી નકશો નં. ૩ જરૂરી ફેરફારો સાથે.

૧૫. અશોકના સમયનું ભારત હિ. એ. ઇ. નં. ૫

૧૬. કનિષ્ક ” ” ” નં. ૬

૧૭.	સમુદ્રગુપ્ત ,, ,,	,,	નં. ૭
૧૮.	શક, હૂણ, ચુએચી વગેરે જાતોના હુમલા બતાવનારો નકશો.	,,	નં. ૮
૧૯.	હર્ષના સમયનું ભારત. તેમાં પુલકેશીનું રાજ્ય જુદું બતાવવું.	,,	નં. ૯
૨૦.	રજપૂત રાજ્યો	,,	નં. ૧૦
૨૧.	પઠાણ રાજ્યો. આ નકશામાં અલ્લાઉદ્દીનની દક્ષિણ ઉપરની ચઢાઈઓના માર્ગ બતાવવા.	,,	નં. ૧૧
૨૨.	બામણી રાજ્ય અને વિજયનગરનું રાજ્ય.	,,	નં. ૧૩
૨૩.	બાબર આવ્યો તે સમયનું ભારત.	,,	નં. ૧૪
૨૪.	અકબરના સમયનું ભારત.	,,	નં. ૧૮
૨૫.	ઔરંગઝેબના સમયનું ભારત. આ નકશો નવો બનાવરાવવો અને તેમાં રજપૂતો, મરાઠાઓ તથા શીખનાં રાજ્યોની સીમા જુદા જુદા રંગની લીટીઓથી બતાવવી.		
૨૬.	મરાઠા રાજ્યની શિવાજીના મરણ સમયની હકીકત બતાવનારો નકશો.	,,	નં. ૨૦
૨૭.	ઇ. સ. ૧૭૮૫ માં મરાઠા રાજ્યોનો વિસ્તાર બતાવનારો નકશો.	,,	નં. ૨૬
૨૮.	મ્હૈસૂર તથા નિઝામનાં રાજ્યોનો વિસ્તાર બતાવનારો નકશો. નં. ૨૧,૨૨,૨૪ તથા ૨૫ માંથી હકીકત લેવી.		

૨૯. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચેના ઝઘડા બતાવનારો નકશો.

૩૦. બ્રિટિશ સત્તાની જમાવટ ધીમે ધીમે થતી ગઇ અને રાજ્યવિસ્તાર વધતો ગયો તે બતાવનારો નકશો.

જુદા જુદા સમયની સ્થિતિ આછા ઘેરા રંગથી બતાવવી.

૩૧. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્ન વખતની લશ્કરી છાવણીઓ વગેરે બતાવનારો નકશો.

એવરી મેન સીરીઝનો લીટરરી એન્ડ હિસ્ટોરિકલ એટલાસ ઑફ એશિયાના પા. ૧૩૩ તેમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની હકીકત વધારવી.

ઉપરની યોજના જોઇ કેટલાકને લાગશે કે આ બધી વાત તો ખરી પરંતુ આ માહીતી માટે સાધનો ક્યાં છે? આ બાબતમાં અમારો મત એવો છે કે ઉંડાં સંશોધનો કરી રજેરજ માહીતી ઉપલબ્ધ અને સંગ્રહિત થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાની જરૂર નથી. જે માહીતી આજે ઉપલબ્ધ છે અગર સાધારણ પ્રયાસથી મેળવી શકાય તેમ છે તેને જ નવું રૂપ આપી, નવી પદ્ધતિએ માત્ર રજુ કરવાની છે. વળી માહીતીના સંબંધમાં આજે કાંઇ ઉભાં આપણને શુમ્મસ દેખી નિરાશા થાય છે તે નિરાશા અંદર પડયા પછી થએપણું રહે તેમ નથી. માહીતી એકત્ર સ્વરૂપમાં અને પદ્ધતિસર સંગ્રહાયલી નથી બાકી જ્યાં ત્યાં વેરાયલી તો પુષ્કળ પડી છે.

આ કામ એક વ્યક્તિનું નથી. આ પુસ્તકના જે જે વિભાગ, પેટા વિભાગ અથવા વિષયમાં જે વિદ્વાન્ નિષ્ણાત હોય તેને તે વિભાગ ઉપર લખવાનું કામ સોંપવું જોઇએ અને સમગ્ર પુસ્તકમાં

પ્રમાણુ તથા એકરૂપતા જળવાય તે માટે બે અથવા ત્રણ વિદ્વાનોને તેના તંત્રી નીમવા જોઇએ. આવું પુસ્તક રચવા પાછળ શ્રમ કરનારને આર્થિક લાભ થઇ શકે એવી અત્યારે સ્થિતિ નથી. ઉલટું તેને કાંઇક ખર્ચમાં ઉતરવું પડે. એટલે આ કામ ખાનગી સાહસથી થવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે. કોઇ સંસ્થા તે ઉપાડી લે તો થાય. તેમાં ગૂજરાતના વિદ્વાનોનો પણ સહકાર હોવો જોઇએ. તાકીદે તેમ થશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ
તરફથી પ્રકટ થએલી

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૧—માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ; લેખકો પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ અને રા. બા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા, કિંમત ૦–૧–૦ પૃષ્ઠ ૨૬.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૨—હિન્દી જ હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા થવી જોઇએ; લેખક રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર, કિંમત ૦–૦–૬ પૃષ્ઠ ૧૦.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૩—૩૧ મી અખિલ ભારતવર્ષીય મુસલમાન કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ મી. હૈદરીનું ભાષણ; ભાષાંતર કર્તા રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા, કિંમત ૦–૧–૦ પૃષ્ઠ ૪૦

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૪—સ્ત્રી કેળવણીની ખાનગી સંસ્થાઓ વિષે નીમાએલી કમિટીનો રીપોર્ટ, કિંમત ૦–૨–૦ પૃષ્ઠ ૫૩.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૫—હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું એક શાળોપયોગી પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ. કિંમત ૦–૧–૦ પૃષ્ઠ ૨૮.

